

НІЖИНСЬКА СТАРОВИНА

ХРОНІКА КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ

Ольга Ростовська (Ніжин)

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ НІЖИНА В XVIII СТОЛІТТІ

Актуальність проблеми дослідження зумовлюється як потребою теорії і практики державного будівництва, розширенням прав органів місцевого самоврядування, так і пізнавальним інтересом до сторінок історії рідного краю, запозичення його досвіду, врахування уроків минулого.

У загальноєвропейському масштабі XVIII ст. характеризувалося поширенням принципів і практики абсолютизму, що декларували переваги й ефективність централізованого уряду перед самоврядуванням. Наслідком цього став занепад української державності, що існувала з 40-х років XVII ст. до середини 80-х років XVIII ст., реставрація феодално-кріпосницької системи в Україні, яка знаходилася під протекторатом російського самодержавства.

Ніжин і Ніжинщина XVIII ст. яскраво відображають динаміку включення Лівобережної України до системи російського самодержавства, обмеження та повної ліквідації всіх органів місцевого самоврядування, руйнування України як цілісного економічного організму і перетворення автономії на звичайну провінцію. Водночас, здобутки власного націотворення були незнищеними і відтворювалися наступними поколіннями.

До вивчення історії Ніжина в контексті історії Лівобережної України зверталися як дослідники минулих століть, так і сучасники. Серед ґрунтовних дослідників означеного регіону і періоду виділяються М.Бережков, В.Дядиченко, П.Клименко, Г.Максимович, О.Морозов, М.Петровський, О.Шафонський, К.Харлампович, які в своїх працях використали конкретно-історичний матеріал, почерпнутий із документально-архівних джерел, статистичних даних, власних розвідок.

Метою даної статті є спроба висвітлити соціально-політичне становище Ніжина в XVIII ст., проаналізувавши документальний та історіографічний матеріал через призму етнодержавницької концепції наукових досліджень.

Ніжин у XVIII ст. мав своєрідний суспільно-політичний і духовний колорит, що визначався низкою істотних факторів: соціально-економічною інфраструктурою; багатонаціональним і різноманітним за професійним і правовим станом населенням; становищем міста-фортеці Лівобережної України з уведеним російським гарнізоном;

одночасним існуванням трьох органів місцевої влади – козацького полку, міського магістрату, магістрату грецького братства. Якщо в 60-х роках XVIII ст. в Ніжині нарахувалося 5469 чоловік, то згідно з переписом 1782 р. населення міста становило 11102 чоловік [5, 446-447]. Серед них можемо виділити шість основних соціальних груп: купці, міщани, козаки, селяни, священнослужителі й монахи, осібно трималася грецька громада.

Ніжинські ремісники налічували 24 спеціальності: шевці взуття й одягу, кушніри, ткачі, м'ясники, пекарі, бондарі, гончарі, ковалі тощо. У національному складі населення переважну більшість становили українці (“природні малороси”). Зокрема, серед купців, міщан, козаків та селян їх було 9484 чол. Греків налічувалося в 60-і роки XVIII ст. 765 чоловік, росіян (“великоросів”) – 355 чоловік. Волохи, болгары, турки, перси, німці становили разом 150 чоловік. Решта – духовенство, не зафіксоване за національним походженням. За віросповіданням ніжинці належали як до православної, так і до римо-католицької церкви [6, 30].

Жителі Ніжина, як засвідчують мандрівники, відзначалися щедрістю, чуйністю, належним станом добробуту. Так, польський шляхтич із Кракова Карло Хоєцький, узятий у полон російськими військами і відправлений через Україну до Сибіру, у своїх “записках” за 1768-1776 роки відзначає тепле ставлення до полонених українського населення: “Ніжин – місто упорядковане і багатолюдне. Мешканці, виявилось, були дуже людяні; і не тільки господарі виділених нам помешкань поводитися з нами ласкаво і чемно, але й інші мешканці, коли ми виїздили, переганяли нас на санках, кидаючи нам хліб житній і пшеничний та гроші. Ми були глибоко зворушені людяністю цього народу” [1, 12].

Згідно статусу міста-фортеці Лівобережжя, Ніжин мав систему оборонних споруджень – кріпосний вал, стіни, башти, ворота фортеці. Всередині розташувався гарнізон, що складався з 600 солдат російського війська, підпорядкованого комендантові. У фортецях зберігалася зброя, різне бойове спорядження, провіант. Дослідники засвідчують, що в 1704-1705 роках, у 1715 р. в Ніжині російські ратні люди проводили великі роботи по відбудові та розширенню кріпосних споруд задля захисту української території від іноземних вторгнень в межі російської держави [4, 463, 475].

Сумом, героїзмом та легендою овіяні історичні події, що пов'язують Ніжин із Північною війною 1700-1721 років між Росією і Швецією. У цій війні Україна не мала прямих інтересів, але цар Петро I вимагав від України великих матеріальних і людських ресурсів. Козацьке військо, яке утримувалося за рахунок українського населення шляхом збільшення податків і зборів, змушене було воювати проти шведів у Лівонії, Литві, Польщі, Білорусії. В боях Росії за вихід до Балтійського моря в 1701-1704 роках, будівництві Петропавлівської фортеці – майбутнього Санкт-Петербургу – активну участь брали козаки українських полків і серед них козаки одного з найбільших – Ніжинського.

Ніжинський козацький полк, як адміністративно-територіальна і військова одиниця, мав полкову й сотенну адміністрацію, яка здійснювала уповноваження гетьманської влади [13, 95-98], що пізніше перебувала під контролем уряду Росії. Початок XVIII ст. розпочався для Ніжина наказом Петра I гетьману Іванові Мазепі відправити під Нарву 12-тисячне козацьке військо. Його очолив ніжинський полковник

І.Обидовський, який був не лише племінником гетьмана, а й вірним помічником. Після походу, який виявився даремним, ніжинські козаки були виснажені від холоду, хвороб. Полковник І.Обидовський помер від запалення легень у Пскові 31 січня 1701 р. [10, 4-5]. В середовищі українського суспільства визрівало глухе невдоволення та ремствування політикою царя і гетьмана.

У Ніжині після смерті І.Обидовського полковником був обраний Лук'ян Жураківський (з 1701 по 1718 рік). У жовтні 1708 р. Ніжинський полк разом із російською залогою захищав місто від шведів. Збереглося народне повір'я, за яким в обороні міста взяли активну участь жінки-козачки, переодягнувшись у чоловічий одяг [19, 493]. Опісля, нібито, і дозволено було жінкам носити чоловічі козацькі шапки. Водночас, Л.Жураківський був останнім виборним полковником, оскільки московський уряд із 1708 р. розпочав форсований наступ на українську автономію і перейшов до ліквідації демократичності козацького устрою України. За наказом Петра I в 1715 р. вибори скасовувалися, козацькі ради визначали лише кандидатури, а гетьман за погодженням із резидентом-міністром російського уряду визначав полковника. Пізніше, обмежуючи права і привілеї української старшини, на полковницькі посади призначалися російські дворяни. Зокрема, в 1719 р. ніжинським полковником цар Петро I призначив П.Толстого, зятя гетьмана І.Скоропадського, який вірно служив російському самодержавству. Через рік полковник тепло зустрів у Ніжині О.Меншикова, який вчинив у Батурині "трагедію-різню" 1708 р. Так починалася зрада національних інтересів України. Однак, були серед козацької старшини і вірні сини своєї землі і народу. Наказними полковниками ніжинського козацького полку в XVIII ст. були: І.Хрущов (1727-1742), І.Божич (1742-1746), С.Кочубей (1746-1751), П.Розумовський (1753-1771 рр.), А. Жураківський (1772-1782 рр.) [18, 99].

Протягом XVIII ст. російське самодержавство, здійснюючи на словах політику протекторату, на ділі порушувало обіцяні права і привілеї. Так, в указах Петра I за 1709-1710 роки наказувалося всім військовим і чиновникам, що проїжджали містом, не завдавати жителям ніяких розорень і кривд, не брати коней із підводами, не вимагати хабарів, самовільно не займати козацьких дворів і не називати малоросіян зрадниками [16, 138-139]. Але об'єктивні реалії були іншими. Втручання у справи полкової адміністрації, утиски з боку російської комендатури змушували ніжинське міщанство і козацьку старшину звертатися до Сенату і добиватися визнання своїх попередніх прав і свобод або зрівняння у правах із російським дворянством. Полкова старшина відкрито поставила питання про відновлення на Україні гетьманства, оскільки в 1721-1764 роках містом управляли російські коменданти [20, 459]. Такі автономістичні вимоги викликали репресивні дії П.Рум'янцева. Він не лише двічі скасовував вибори шляхетського депутата від Ніжинського полку (хоча на з'їзді було 55 делегатів від полку), алу й почав незабаром судове переслідування 11 ніжинських депутатів, які в 1767 р. у своїх наказах вимагали виборів гетьмана [9, 52]. Керуючись політичними мотивами, зокрема, завоюванням прихильності українського суспільства, ніжинських депутатів "помилувала" Катерина I, замінивши смертну кару восьмимісячним ув'язненням [11, 105-106].

Соціальна стратифікація та структура органів влади в Ніжині закономірно породжували процеси перманентної внутрішньої боротьби як між соціальними групами,

так і представниками органів місцевого самоуправління. До компетенції полкової козацької ради належали питання адміністрації, фінансів, обрання старшин, облік населення, реєстр значкового товариства. Рішення ради, до якої входили тільки козаки, були обов'язковими для всього населення полкової території. Тому козацька адміністрація постійно втручалася в справи міського самоврядування, яке було виведене з-під юрисдикції полковника. Суперечності найбільше розгорілися в місті Ніжин між шляхтою, козацькою старшиною і міщанством, яке мало свій орган самоуправління – магістрат [12, 312]. Міщани шукали захисту в московського уряду, який уловив фатальні для державності України розбіжності між гетьманом, козацькою старшиною й міщанством, і своєю опорою в боротьбі з гетьманом і старшиною зробив міщан, в тому числі й ніжинських [7, 61]. Це сприяло перетворенню російської політики протекторату в політику інкорпорації та переведенню козацької старшини і чиновницького міщанства до рангу дворянства. Зокрема, в архівному документі 1791 р. “Ведомость состоящих в подушном окладе дворянских родов и помещенных в родословную дворянскую книгу” позначені прізвища і звання 46 “постатей козачих” і “постатей міщан” міста Ніжина. Серед 46 чоловік – військові і значкові товариші, сотенні чини: отамани, канцеляристи, поручики, корнети, осавули (есаули), хорунжі тощо [3, ф. 133, оп. 1, спр. 8, арк. 44-45].

Запровадження політики російської держави відбувалося і через символіку гербів міста. З 1625 р. гербом Ніжина був святий Георгій Змієборець на коні, що списом уражає змія. В 1730 р. Ніжин отримує новий герб – щит, розділений на червоне і синє поле. У верхній червоній частині зображено потиск двох рук, як символ давніх зв'язків Росії і України, а в нижній синій – золотий жезл Меркурія, що підкреслює торговельне значення міста. Цей герб уводився в зв'язку з полковниками, що прибули з Росії, і спочатку знаходився в гарнізонному полку. У полкову канцелярію переведений із російської комендатури під приводом відмінності від ніжинського магістрату [8, 18]. Однак, ще в 1729 р. на печатці ніжинського полковника І.Хрущова була зображена рука, що тримала булаву (символ гетьманської влади), а через лікоть руки пропущений жезл Юпітера, під яким стоять литаври.

У 1782 р. Ніжинський полк, як адміністративно-територіальна одиниця, був ліквідований, а Ніжин з полкового перетворилося на повітове місто Чернігівського намісництва. Як військова одиниця, Ніжинський козацький полк у 1785 р. був перетворений у регулярний карабінерний Ніжинський полк [5, 447].

Відповідної трансформації та перетворень зазнали й інші місцеві органи самоврядування Ніжина, зокрема, магістрат. Згідно Магдебурзького права, наданого Ніжину польським королем Сигізмундом III в 1625 р., місто мало магістрат – власний уряд із відповідними пільгами і привілеями. Впродовд діяльності Ніжинського магістрату протягом 1625-1781 років Магдебурзьке право в XVII ст. підтверджували польські королі Владислав IV, Ян Казимир; гетьмани України П.Дорошенко, І.Мазепа; в XVIII ст. – російський цар Петро I та гетьман І.Скоропадський; імператриці Анна Іванівна і Єлизавета Петрівна [15, 139-141]. В умовах обмеження та ліквідації царизмом автономного устрою Лівобережної України Ніжинський магістрат також зазнав не лише втручання і контролю урядової адміністрації, а й порушень своїх привілеїв. До Сенату надходять скарги і прохання про повернення свободи у вирішенні міських справ. Так, наприклад, з'явився 5 листопада

1740 р. документ “Височайшая резолюція на доклад Сенату „О содержании магистрата по прежним привилеям и грамотам”. У Сенатській доповіді імператриці Єлизавети Петрівни вказувалося, що обговорення відбулося у зв’язку з проханням ніжинського війта зменшити податки від магістрату в російську казну, оскільки міщан було лише третина населення, а сплачували вони в казну 600 крб. згідно рішення Першої Малоросійської колегії, згодом – 500 крб. за “дозволом” Сенату і уряду Шаховського. Однак, і цей розмір податку був обтяжливим для міщан міста Ніжина [12, 310-312].

Ніжинський магістрат, турбуючись про благоустрій міста, відчував труднощі в наповненні міського бюджету, адже козаки і шляхта, які становили 55% від населення Ніжина, не сплачували податків, оскільки мали свої органи самоуправління, які надавали їм пільги і привілеї. Невизначене правове становище щодо податків займали й інші групи міського населення та приїжджі купці. Так, накази міщан Ніжина до Законодавчої комісії 1767 р. містять скарги на торгіву конкуренцію з боку греків та російських купців, на виснаження бюджету міста в зв’язку з витратами на побудову Єлизаветинської фортеці, на Семирічну війну. Депутати вказують на урізані права магістрату з боку російської влади внаслідок законодавчих розпоряджень від 1755 р., що зменшили прибутки в місцеву казну і звели компетенцію магістрату до вузької сфери – відати міщанським господарським побутом та малоприбутковими міськими регаліями. Серед обмежень і порушень прав із боку російських урядовців було: привласнення земель військовими комендантами, захоплення земель, що були виділені на утримання міського уряду, часткове виведення з-під юрисдикції міської влади ніжинських цехів [9, 52].

Незважаючи на позитивні наслідки Магдебурзького права для промислового і торговельного розвитку Ніжина, який перетворювався на один із центрів Лівобережної України, з другої половини XVIII ст. починається поступовий занепад міста. В 1831 р. указом імператора Миколи I Магдебурзьке право було юридично скасоване. Його місце посіло централізоване державне управління. Але в ментальності українців вже були сформовані нові риси світобачення, якому були притаманні демократизм, шляхетність, бажання будувати суспільне життя на основі правових норм.

Процес обмеження і ліквідації місцевих органів самоврядування зачепив також магістрат Ніжинського грецького братства, яке існувало більше 200 років – із 40-50 років XVII ст., коли Богдан Хмельницький своїми гетьманськими універсалами дарував їм привілеї, до 1872 р., коли Сенатом Російської імперії було закрито грецький магістрат, хоча греки все ще приживали в місті [14, 150-158]. Завдяки грекам Ніжин мав своєрідний колорит і торговельні зв’язки з Грецією, Польщею, Австрією, Німеччиною, Італією, Туреччиною, Румунією, Угорщиною, Голландією [19, 509]. Грецька громада в Ніжині виділялася своїми правами і привілеями: власний суд, звільнення від оподаткування й виконання державних повинностей, самоврядування [2, ф. 220, оп. 1, спр. 267, арк. 26]. Причому юрисдикція їх власного уряду поширювалася не лише на греків, що оселялися в інших містах, але й на волохів, сербів, болгар, охрещених турків, євреїв, які визнавали грецьку культуру, віру й мову. Зокрема, ніжинську грецьку школу закінчив в 1748 р. М.Бантиш-Каменський (1737 -1814рр) – український і російський історик та археограф [19, 502].

Грецька громада ревно відстоювала даровані їй свободи і права. Однак, оскільки кошти грецького магістрату використовувалися на власні потреби, а не надходили до державної казни, то обмеження його прав у 1751 р. були неминучими. Прагнучи відстояти свої свобо-

ди, депутація ніжинських греків у жовтні 1774 р. звернулася до Катерини II, нагадавши про підтвердження прав гетьманами України і російськими царями в 1710, 1734, 1742, 1769 роках. Імператриця видала їм нову царську грамоту і печатку. Вдячні греки щиро вітали Катерину в 1787 р., коли вона по дорозі до Криму заїхала до Ніжина. Прозріння прийшло пізніше. Навіть царські печатки були показником підпорядкування ніжинської грецької громади централізованій владі Російського самодержавства. Так, якщо з 1692 р. по 1751 р. на печатці було зображено Всіх Святих, а над ними Христа Спасителя, то з 1751 по 1785 рік було вибито – “печать ЕЯ Императорского Величества Суда нежинского греческого” [17, 64-184].

Отже, суспільно-політичне життя Ніжина в XVIII ст. яскраво відбиває динаміку включення Лівобережної України до системи російського самодержавства, обмеження або ліквідації органів місцевого самоврядування, перетворення України на одну з провінцій російської держави. Посилення втручання в усі галузі суспільно-політичного, соціально-економічного, духовного-культурного життя Ніжина, уніфікація і централізм управління витісняють демократичні засади громадського життя міста, нівелюють його особливості та самобутність. А втрата державності України в XVIII ст. пов’язана не лише із зовнішніми обставинами, імперськими інтересами, але й через внутрішні суперечності українського суспільства. Історія покликана нас вчити, застерігати, прогнозувати.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Бережков М. Город Нежин в начале XIX века по описанию московских путешественников. – Нежин, 1895.
2. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині.
3. Державний архів Чернігівської області.
4. Дядиченко В. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кін. XVII – поч. XVIII ст. – К., 1950.
5. История городов и сел УССР. Черниговская область. – К., 1983.
6. Клименко П. Місто й територія на Україні за Гетьманщини 1654-1764. – К., 1926.
7. Кухта Б. З історії української політичної думки. – К., 1994.
8. Литвиненко М. Джерела історії України XVIII ст. – Х., 1970.
9. Максимович Г. Выборы и указы в Малороссии в Законодательную комиссию 1767 г. – Нежин, 1917.
10. Морозов О. Ніжинські полковники: I.Обидовський // Просвіта. – 1994. – №4-5.
11. Морозов О. Справа Ніжинських “дисидентів” 1767 року // Сіверянський літопис. – 1996. – №6.
12. Петровський М. Надання м. Ніжину Магдебурзького права // Чернігів і північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали. – Т. XXIII. – К., 1928.
13. Ростовська О. Ніжинський козацький полк // Сіверянський літопис. – 2000. – №3.
14. Ростовська О. Особливості грецької громади в Ніжині та її культурно-освітнє життя в XIX столітті // Греки в Ніжині. Збірник статей та матеріалів. – К., 2001.
15. Ростовська О. Історія Магдебурзького права в Ніжині // Поляки в Ніжині. Збірник статей і матеріалів. – Вип. II. – Ніжин., 2004.
16. Рукописи Нежинской городской Думы // Труды Черниговского предварительного комитета по устройству XV Археологического съезда в Чернигове). – Чернигов, 1908.
17. Харлампович К. Нариси з історії грецької колонії в Ніжині (XVII – XVIII). – Ніжин, 1929.
18. Черниговская летопись по новому списку (1587-1725) // Киевская старина. – Т. XXIX. – Июнь. – 1890.
19. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. – К., 1990.
20. Шафонський А. Черниговского наместничества топографическое описание. – К., 1851.